

YU ISSN 0350-185x
UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XLIII

Уређивачки одбор:

*др Тајјана Бајић-Ивић, др Даринка Горјан-Премк, др Ирена Гришкај, др Милка
Ивић, др Павле Ивић, др Радослав Кайичић, Блаже Конески, др Тине Лојар,
др Александар Младеновић, др Асим Пецо, др Мишар Пешикан, др Живојин
Ситанојчић, др Драго Ђујић*

Главни уредник:
МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
1987

ЈЕЗИЧКИ КОНТАКТИ И ЈЕЗИЧКИ СИСТЕМИ

(са посебним освртом на однос лексике српскохрватског и сусједних језика)*

Последњих деценија овога вијека међу темама које су заокупљале пажњу многих језичких стручњака нашле су се теме везане за међујезичке контакте. А овај проблем, проблем међујезичких прожимања, стар је колико је стар људски род и колико су стари језици којима се човјечанство служи. Тешко је наћи неки језик који у својој историји није био подложен утицају са стране и који, с друге стране, није имао утицаја на неки други језик. Ово је све схватљиво ако се зна да је вјечита људска тежња да шири своја знања и да успоставља везе са другим људима.

Литература о овоме проблему савремене лингвистике је огромна¹. То је и разумљиво. Проблем о коме је ријеч је општи, интересује све лингвисте — како оне који проучавају језике са дугом истраживачком традицијом, тако и оне који проучавају језике без такве традиције; како лингвисте који проучавају језике који су у прошлим стољећима вршили јаче утицаје на друге језике, тако и лингвисте који проучавају језике који су у прошлости били изложени туђим утицајима.

Начелно гледано могло би се говорити о три врсте међујезичких контаката, односно о три типа говора у којима се огледају међујезички контакти. И то:

1. *Миграциони контиактни тип говора* који је резултат вицевјековних међујезичких додира и који, почесто, обухвата све граматичке категорије једнога или више језика.

Овакав говорни тип имамо у случајевима када једну језичку територију, или територију више језика, запосједну чланови другог језика и ту наставе своје живљење, своју историју. Такав је случај са јужнословенским језицима и са мађарским језиком, да укажем само на њих. (Познато је да се за вријеме велике сеобе народа један огранак словенске породице језика одвојио од своје матице, да је прешао Карпате и Дунав и запосјео Балканско полуострво. Наравно, новозапосједнути предјели Балкана

* Реферат припремљен за X међународни конгрес слависта (Софија, 1988).

¹ Uriel Weinreich у дјелу: Languages in contact, New York 1953, стр. 123—146 навео је 658 радова у својој библиографији. Од 1953. до данас број библиографских јединица се знатно повећао, што се може пратити у различитим лингвистичким библиографијама.

нису тада били пусти; они нису таквим постали ни у доба продирања словенских племена према Егејском и Јадранском мору, односно Алпама. На трагове старосједјелаца Балкана наилази се како у остацима њихових културних споменика тако и у нашим топонимима. Истина, не свуда у подједнакој мјери, а и то говори о бројним односима старосједјелачког и новопридошлог становништва²). Какве ће бити посљедице оваквих међујезичких додира зависи од много чинилаца. Зависи, на првом мјесту, од броја носилаца језика који се простор заузима и броја говорника језика придошлица; зависи, затим, од степена обједињености обају тих језика; зависи, потом, од сродности, генетске, језика који долазе у ближе контакте.

Ако све ово настојимо освијетлити стањем које нам нуди слика међујезичких додира на Балкану, можемо доћи до оваквих закључака:

Када су Јужни Словени запосједали Балканско полуострво, они су допирали до најистуренијих његових тачака. Али њихова судбина није свуда била иста. У најистуренијим предјелима, изложени јаком утицају моћних старосједјелаца, они се утапају у старосједјелачку језичку средину, остављајући иза себе само понешто трагова.³ У осталим предјелима дешавају се другачији процеси. На крајњем Истоку и Западу, гдје је број старосједјелаца био знатан, али не толико велик да би могао апсорбовати новопридошли језички елеменат, дешава се посебан међујезички процес. На Истоку долази до међујезичких прожимања таквих размјера да језик старосједјелаца губи свој лингвистички индивидуалитет, утапа се у језике новодосељених словенских племена, али и словенски језици, у тој симбиози, прихватају неке особине за које до тада нису знали⁴. То су познати балканизми: губи се синтетичка деклинација и мјесто ње се јавља аналитичка, губи се инфинитив, јавља се постпозитивни члан, јавља се удвојени објекат, губе се интонационе опозиције и умјесто политонске јавља се монотонска акцентуација без очуваних квантитативних опозиција. Ове особине су свјесствене како македонском тако и бугарском језику и једном дијелу штокавских говора српскохрватског језика.⁵

Посебан је проблем зашто у оваквим међујезичким контактима није дошло до развијања билингвизма. Без сумње, процеси о којима је овдје

² Података о овоме налазимо у свим историјама јужнословенских народа, исп. Историја народа Југославије, I, Београд као и А. Белић, Дијалекти источне и јужне Србије, Београд 1905, I и даље, посебно LXXXIV — LXXXV, II. Ивић, Српски народ и његов језик, Београд 1971, 8 и даље; Стојко Стојков, Българска диалектологија, Софија 1962, 48—50.

³ На те словенске трагове у данашњој Грчкој упућују топоними типа Висока, Големи, Каменица, П. Ивић, оп. цит. 9, односно: Мокра, Водица, Лепеница у Албанији, Ивић, оп. cit.

⁴ Ивић, оп. cit. 17, испод текста.

⁵ А. Белић, оп. cit. LXVII—LXXV, као и 646—649, Б. Конески, Историја на македонскиот јазик, Скопје 1965, стр. 7 и даље, Ивић, оп. cit. 30, 44.

ријеч нису били скоковити. Мисли се, чак, да су та међујезичка прожимања трајала вјековима. Чак до XVI вијека⁶.

На Западу истурена јужнословенска скупина, Словенци, били су, такође, изложени јакој асимилаторској струји германских племена. Тих утицаја налазимо и у савременом словеначком језику (уп. нпр. типове основних бројева од двадесет навише у словеначком и у осталим и јужнословенским и словенским језицима), али су и Словенци вршили јак асимилаторски притисак на сусједна келтска, илирска и романска племена⁷. То би говорило да је виталност словеначких племена била изразита, пошто се одупрла јаком и трајнијем страном утицају.

Остало балканско подручје, које захвата средишње дијелове овога полуострва, имало је нешто другачије односе у овим међујезичким контактима. Свакако, стариначко становништво се повлачило испред ратоборних словенских племена. На њихове трагове још увијек нас подсећа ономастичка слика великог дијела сх језичке територије. Али има и у структури сх језика трагова који могу да упуте на језик старосједјелаца Балкана. За то се наводи примјер творбе футура I у овоме језику (*ja ћу радићии/радићу*), тј. умјесто старијих конструкција са *имам, хоћу и будем* преовладао је тип са *хоћу*⁸ што је карактерисало и несловенски језички елеменат, романски, на Балкану⁹. За овај утицај веже се и чување аориста и имперфекта, па и неке друге архаичне особине¹⁰. Све би то говорило да је у овом типу међујезичких контаката долазило до већих прожимања која су водила ка стварању новог граматичког обрасца који је резултат мијешања језика примаоца и језика даваоца. У нашем случају словенских и несловенских језичких система. Истина, словенски језички елеменат, макар и примио несловенско име за своје (Бугари, Македонци), успио је да задржи своје словенско језичко обиљежје, сачувао је властити рјечнички основ, а све примљене језичке посебности подвргао је властитим фонолошко-морфолошким обрасцима. Тако се десило да и македонски и бугарски, као и призренско-тимочки говори сх језика, прихвате аналитичку и деклинацију и компарацију, али да задрже своје творбене обрасце у овим граматичким категоријама (уп. у македонском: *човекоиџ, од човекоиџ, на човекоиџ, со човекоиџ*, тј. аналитички је деклинациони тип, али су домаћа, словенска средства којим се исказују падежни односи, и тако редовно). Све то говори да је у оваквим међујезичким контактима, када један језик, или више њих, запосједа територију другог језика, значајно не само у ком бројчаном односу стоје језици у контакту него и виталност чланова тих језичких заједница. Словенски језички елеменат, који је био и покретан и виталан, није дозволио да ту буде асимилован, да се утопи у језичку масу старосједјелаца, него се изборио за продужетак своје језичке врсте упијајући у себе подоста особина језика старосједјелаца.

⁶ Horace G. Lunt, Neki sociolingvistički aspekti makedonskog i bugarskog jezika, Sveške Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1986, sv. 15, str. 294.

⁷ Fr. Ramovš, Kratka zgodovina slovenskega jezika, Ljubljana 1936, str. 11.

⁸ А. Белић, Историја српскохрватског језика, II, Речи са конјугацијом, Београд

⁹ Ст. Сто ков, ор. cit. 11—12, Б. Конески, ор. cit. 8.

¹⁰ А. Белић, ор. cit. 546 и даље, Б. Конески, ор. cit. 8.

Овај тип међујезичких контаката је, несумњиво, најизразитији. Управо, између овога говорног типа и онога који води ка потпуној асимилацији нема прелазних типова. Другачије речено, тамо гдје је бројни однос језика у контакту имао другачија обиљежја, долази до утапања једнога од двају језика у контакту у онај други језички тип — било да је ријеч о превладавању особина језика старосједјелачког или језика ново-придошлог становништва¹¹.

За такве контакте могу се наћи потврде и унутар граница једнога језика, на међудијалекатском плану. Српскохрватски језик и за то нуди потврда. Послије доласка Турака на Балканско полуострво у границама сх језика дешавала су се велика помјерања становништва, велике миграције. Централне говорне области су тада дале велики број становника и сјевернијим и западнијим предјелима наше територије. Судбина ових миграционих струја није била иста у свим тим крајевима. Онај дио ове струје који се кретао ка сјеверу, добрим дијелом је асимиловао старосједјелачко становништво, дао му своја говорна обиљежја, али понешто примио и од тога становништва: дао је новију деклинацију и акцентуацију, али је, мада не нагло, примио екавизам¹². Онај дио ових миграционих струјања који се упутио ка Западу, на своје путу ка новим стаништима био је изложен утицајима говора старосједјелаца, али је доласком у нови завичај остао, прилично, изолован и тако су изостали његови утицаји на становништво које се нашло у тој говорној зони, кас што су изостали и обрнути утицаји. Другачије речено, јекавска струја у западније предјеле сх језичке територије нашла се у окружењу или чакаваца или шћакаваца. Због различитих узрочника ти дијалекатски системи очували су своја основна обиљежја све до данас. Тако у западној Босни имамо икавскошћакавски говорни тип, као обиљежје говора стариначко становништво, према ијекавскоштакавском говорном типу, као обиљежју говора досељеничког становништва. Мада та два дијалекатска типа живе више вјекова заједно, они су све до наших дана остали изоловани. То чак и у истом мјесту. Ово говори да и у овом контактном типу међујезичка прожимања могу зависити од неких спољних чинилаца: социолошких, религиозних, националних¹³ и сл.

2. Други говорни тип, који бисмо могли назвати нестални контактни тип, имамо у случајевима када носиоци једнога језика запосједну подручје другог језика, али не у толико бројном односу да би новопридошлице биле јаче од старосједјелаца. Примјера за то нуде сви освајачки ратови. Примјера за то нуди и историја сх језика. Дуговјековна веза турскога језика, као језика владајуће нације, и сх језика, у великом његовом дијелу, типичан је примјер за овај тип међујезичких додира. Мада је доласком Турака на сх језичко подручје знатно измијењена слика наше дија-

¹¹ Потврду за то нуди нам и историја јужнословенских језика и за раније и за новије периоде њиховог развитка.

¹² Ивић, *op. cit.* 229—235, и литература која се даје за ово поглавље.

¹³ А. Пецо, Икавскошћакавски говори западне Босне, Босанскохерцеговачки дијалектолошки зборник, I, Сарајево 1975. и књ. III Сарајево 1982.

лекатске карте, мада је прекинут започети друштвени развој, мада је дошло и до диференцирања на социолошко-националној основи, језичка слика није пратила све те измјене. То јест, другачије казано, доласком Турака на сх језичко подручје дошло је до виднијих промјена у структури друштва, дошло је до виднијих промјена и у распореду наших дијалеката и њихових говорних типова, али није дошло до виднијих промјена у језичкој припадности домаћег становништва. Језик је и даље остао српско-хрватски. То је, уосталом, и једно од битних обиљежја Муслимана сх језика и зато се они јављају као конститутивни елеменат сх језика, односно као чланови словенске породице језика. Значи, турски језик, мада је био језик владајуће нације, није успио, ни послјије вишевијековног присуства на сх језичком тлу, да разори основна граматичка обиљежја нашега језика, сх језика. Поставља се питање: зашто? Зашто се није у том вишевијековном контакту језик владајуће нације наметнуо својом граматичком структуром језику покорених народа? Одговора може бити више. Један је несумњив. Бројни однос припадника ових двају језика није никада био такав да је могао угрозити језички индивидуалитет домаћег становништва. Уз то иде и чињеница да су у питању сасвим другачији језички типови: аглутинативни — деклинациони. А могла је постојати, бар код једнога дијела домаћег становништва, и одбојност према владајућој нацији и њеном језику. Било како било тек је чињеница да нигдје на сх језичком подручју, које се нашло под турском управом, није заживио ни билингвизам као шира друштвена појава. Ако је и било двојезичности, она је била везана за појединачне случајеве. Све је то, сасвим разумљиво, искључивало знатнији утицај турскога језика на структуру нашега језика. Свакако, и обрнуто.

Али, ако ова међујезичка веза није донијела ни билингвизам, ни јачи утицај на граматичку структуру језика у контакту, она је уродила знатнијим продором лексике језика владајуће нације на језик сх подручја. Бројне потврде за то нуде нам и наши старији и наши новји рјечници. Тако, нпр. у Вуковом Српском рјечнику из 1818. има око 2.500 ријечи оријенталног поријекла, турцизама; у другом издању овога рјечника број турцизама се повећава, сразмјерно повећању лексичког фонда уопште, и износи око 3.750 ријечи. Ако се зна да Рјечник из 1818. има 26.270 одредница, а Рјечник из 1852. их има 47.500 лако је закључити да турцизми/оријентализми у Вуковим рјечницима чине добар дио лексичког фонда, од 8—9%. Истина, нису све области наше граматике биле подједнако подложне овом утицају. Најбројнији су турцизми у области именица, мање је потврда за придејеве, прилоге и глаголе. Замјенице и бројеви, сем мањих изузетака код бројева, нису били подложни овом утицају¹⁴. За то има и оправдања.

¹⁴ О српскохрватским, и уопште јужнословенским оријентализмима, турцизмима доста је писано од Миклошича до наших дана. На сх подручју имамо и попис ријечи тога поријекла у књизи Абдулаха Шкаљића, Турцизми у српскохрватском језику, Сарајево 1965, стр. 59—62. Наравно, ту је дата само литература којом се користио Шкаљић, а ван тога списка постоје још бројни радови са овом тематиком, уп. о томе и код С. Б. Бернштейна, К изученио тюркизов (турцизов) в јужнословјанских јазыках, Словянское и балканское языкознание, Москва 1984, стр. 5—10.

Па када су у питању и наведене категорије ријечи, од именица до прилога, сви турцизми су улазећи у наш рјечник остављали своја граматичка обиљежја на вратима нашега језика и облачили су се у наше граматичко рухо. Уклапали су се у нашу деклинацију, примали су обиљежја нашега рода и броја, добијали су наша морфолошка обиљежја и глаголи (уп. *анлаисаи*: тур. *анламак*, *бајерисаи*: тур. *бајирмак*, *беџенисаи*: тур. *беџентек*). Уколико није дошло до оваквих морфолошких уобличавања, турцизми су остајали ван наших парадигматских узуса и укључивали су се у наше непромјењиве ријечи, у прилоге (уп. *беи*ли, *чифи*ели, *чохали*; тако и: *бихузур*, *азин*, *рахай*), без обзира на њихова основна семантичка обиљежја.

И творба ријечи је у духу сх творбених узуса. Ако су наши творбени морфеми, они носе обиљежја наше граматике — род и број (уп. *ћелав-ћелава-ћелаво*; *ћелави-ћелаве-ћелава*; *ћелавији*, *најћелавији*; *ћелавиши*, у основи је тур. *кел*, перс. *кел*; *сакай-сакайи-сакайио*; *сакайији-сакайијија-сакайије*, *најсакайији*; *сакайиши*, тур. *сакай*, ар. *садат*, оштећен, озлијеђен).

Уколико се творба врши помоћу турских творбених морфема, изведена ријеч се понаша као и изворна турска, тј. ако се не врши морфолошка адаптација, изведена ријеч остаје ван деклинационих типова, а ако се врши морфолошка адаптација, изведеница се уклапа у наше деклинационе обрасце (уп. *ашикли*, *хаирли*, *шећерли*; *образли*, *ишошкали* према *ашиклија*, *хаирлија*).

Има и неких других особина у сх језику, нарочито у његовим дијалектима, који упућују на турске утицаје (судбина фонема *х* и *ф*, негдје и *ч* и *и*, гласовних скупина *-рј*, *-хв*: *бајрак-јојрела/јорјела*, *кахва-кафа-кава* и сл.).

Али, без обзира на бројне турцизме у сх језику, без обзира на турске трагове и у појединим граматичким категоријама сх језика, тај језик није успио, ни послје вишевековног контакта са сх језиком да разори било коју његову граматичку категорију. Чак ни код оних који су примили ислам, примили молитве на арапском језику и били у тјешњим везама са носиоцима турскога језика као језика владајуће нације.

Као што видимо, овај контактни тип, без обзира на вријеме његовога трајања, није био судбоносан за основне структуралне особина како језика примаоца тако ни језика даваоца. За ово се може наћи подоста потврда и из других језика са оваквом врстом додира (турски-македонски, њемачки-словеначки, француски-арапски и сл.).

3. Трећи говорни тип за међујезичке контакте налазимо у пограничним областима свих језика и зато би се могао назвати стални или гранични контактни тип говора. За разлику од претходна два овај тип међујезичких контаката има трајну вриједност и, безмало, равноправну улогу језика у контакту. Истина, степен међусобног прожимања, како у лексици тако и иначе, зависиће од степена културног и економског развитка тих језика. Језик са богатијом културном баштином и са развијенијом науком и техником имаће јачи утицај на свога сусједа коме недостају оваква обиљежја (уп. нпр. утицај грчкога језика на словенске језике свога окружења у ранијим вјековима). У оваквим међујезичким контактима може

доћи и до јачих продора појединих граматичких обиљежја (уп. романске утицаје на наше говоре од Боке до талијанске границе. За овај тип међујезичких контаката битно је и постојање двојезичности, тројезичности, па чак и четворојезичности¹⁵. У оваквим случајевима, по правилу, сви системи чувају своја граматичка обиљежја и јављају се као равноправни).

И на крају. Међујезички контакти су вјечити пратиоци живих језика. У каквом ће односу бити језици у тим контактима зависи од многих чинилаца. Ако су у питању равноправни односи, равноправни су и међусобни утицаји. И обрнуто. Свакако, лексика је најпокретнија. Она најлакше осваја туђа језичка подручја. А каква ће бити њена судбина, зависи од виталности језика који је прима. Може туђи лексички слој да буде и изразито велик у једноме језику, па да, ипак, не угрози основна граматичка обиљежја тога језика. Све ово, добрим дијелом, зависи и од језичке свијести оних који примају туђице у свој рјечник. Ако је љубав према матерњем језику развијена, страни утицај, без обзира на његова квалитативна и квантитативна обиљежја, не може тако лако угрозити његов индивидуалитет. Наравно, ово вриједи за језичке колективе, али не вриједи за језик појединаца. Појединац, изолован из матичне језичне средине, неминуовно се уклапа у језик већине, без обзира на његова патриотска осјећања. Примјера за то пружа, и не мало, и наша економска емиграција — како старија, тако и новија.

Београд

Асим Пецо

Резюме

Асим Пецо

ЯЗЫКОВЫЕ КОНТАКТЫ И ЯЗЫКОВАЯ СИСТЕМА

В настоящей работе речь идет о трех видах межъязыковых контактов. Первый тип, *миграционный*, относится к случаям, когда носители одного языка занимают территорию другого языка и когда в таком межъязыковом контакте развивается особый языковой тип. Язык меньшинства растворяется в языке большинства, однако в процессе таких межъязыковых взаимопроникновений язык меньшинства оставляет заметный след в грамматической структуре теперь уже общего языка (пример: болгарский и македонский языки, а также призренско-тимокские говоры сербохорватского языка).

¹⁵ Б. Видоески, Славистичка наука у свету о македонском језику, наведени број Свезака Института за проучавање националних односа из Сарајева, стр. 217.

Второй тип, *временный*, имеет место в тех случаях, когда в виду различных обстоятельств происходит значительное сближение двух языков, что может длиться веками. Последствия таких контактов принципиально не приводят к нейтрализации языковой индивидуальности ни одного из контактирующих языков, но все же имеют место взаимопроникновения различного рода. Это в частности касается лексики.

Третий тип, *постоянный* или *пограничный*, представлен в пограничных зонах всех языков. Данный языковой тип, в связи с его неограниченностью во времени и с другими обстоятельствами, характеризующими жизнь в таких зонах, может приводить к многоязычности, а также к взаимопроникновениям другого рода. Степень таких взаимопроникновений зависит от нескольких факторов, как языкового, так и внеязыкового характера.